

КЪМ ВЪПРОСА ЗА ПОСЕЛИЩНИЯ ЖИВОТ ПРЕЗ ТРАКИЙСКАТА ЕПОХА НА ТЕРИТОРИЯТА НА ВЕЛИКО ТЪРНОВО

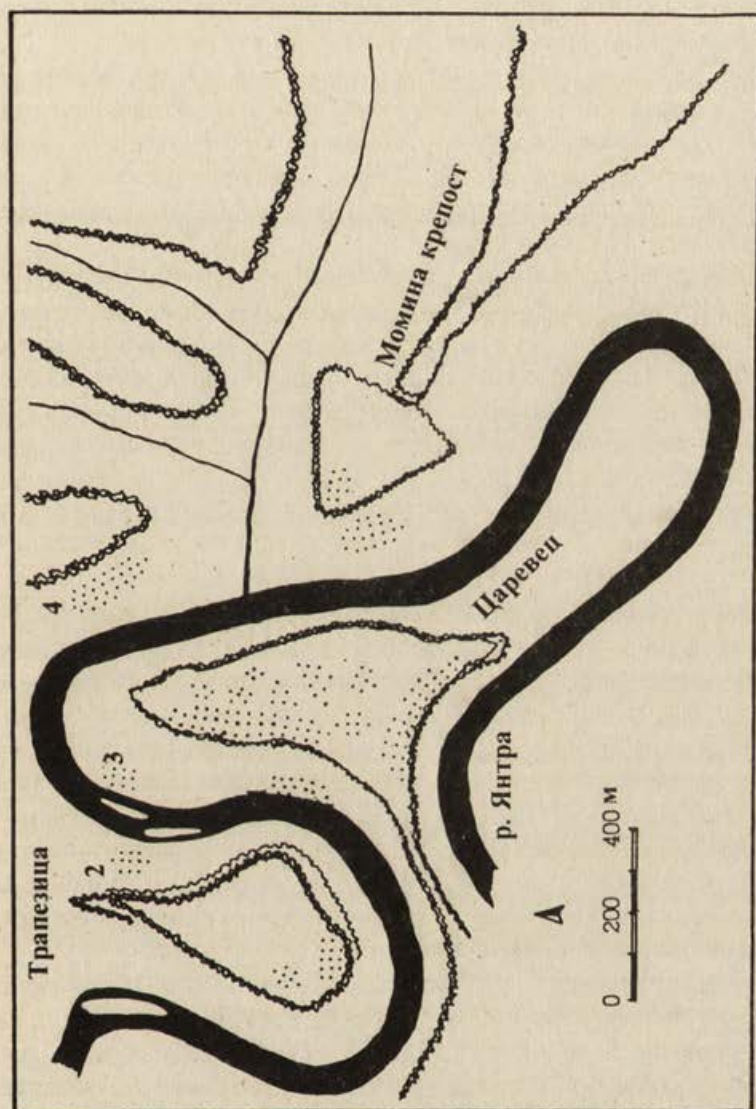
(По данни от разкопките на църквата
“Св. Четиридесет мъченици” и некропола
към нея през 1992-1995 г.)

ИВАН ЧОКОЕВ

МИЛЕНА СТАНЧЕВА

Свидетелствата за тракийско присъствие в западното подножие на хълма Царевец върху речната тераса, където днес се издигат останките на църквата “Св. Четиридесет мъченици”, поставят редица проблеми. Най-общо те са свързани с определянето на характера на това присъствие; отношението на поселението тук към тракийското селище на самия хълм; с откриването на мястото му в поселищната структура на региона, включващ територията на сегашния град и близката му околност. От друга страна, към въпросите най-пряко свързани с резултатите от последните разкопки на църквата и терена около нея трябва да се отнесат датировката на това поселение, както и възможностите за неговата локализация. В настоящото изследване е направен опит за решаване на част от тези проблеми, базиращ се на находките от тракийската епоха и общата стратиграфия на обекта. Основна задача на проучването е регистриране на откритите останки, тяхното описание и идентифицирането им като познати от археологическите квалификации обекти - огнища, пещи, постройки и др., както и установяване на взаимовръзките между откритите материали. Тъй като тракийският културен пласт е силно нарушен и в този случай важи в пълна сила отбелязаното още от Н. Ангелов и Я. Николова по повод на тракийските находки, открити при разкопките на Малката порта: “Стратиграфски обаче тези материали не бяха проследени и не бяха ясно разграничени отделните културни наслоявания. Последните бяха твърде много разбъркани от строежите през по-късните епохи.” Възможности за по-точното определяне на времето на обитаване в западното подножие на хълма Царевец през разглежданата епоха предоставя единствено откритата керамика, която се вмества в утвърдените от научните изследвания хронологически скали.

Наличните данни за тракийско присъствие на територията на днешния град Велико Търново не са плод на целенасочени теренни изследвания на тази епоха, а обикновено са резултат от археологически проучвания на по-късни, най-вече

Обр. 1. Дани за тракийско присъствие на територията на В. Търново. 1. Църква "Св. 40 мъченици"; 2. Църква "Св. Димитър"; 3. Църква "Св. св. Петър и Павел"; 4. Фабрика "Болярка"

средновековни периоди. При тях материали с тракийски произход се откриват в един по-широк ареал, включващ изследваните терени по хълмовете Царевец, Трапезица, Момина крепост, както и техните подножия, около църквите в квартал "Асенов" - "Св. Димитър", "Св. Четиридесет мъченици" и "Св. Петър и Павел"² (Обр. 1). Материални останки от тази епоха са откривани и при теренни обхождания, а и съвсем случайно при извършване на изкопни работи в селищата от близката околност и съвременния град.

При краткия преглед на публикуваното за тракийското присъствие на разглежданата територия ние обръщаме внимание най-вече на тези проблеми, които се наложиха за разрешаване при проучването на ограниченото около църквата пространство. А това са особеностите на самия тракийски културен пласт, жилищата, топлинните съоръжения, застрояването по терените, керамиката и проблемите на хронологията.

Тракийското заселване на хълма Царевец, според изследователите, датира от края на бронзовата епоха, като животът тук продължава и през двете фази на желязната епоха. Разцветът на селището се свързва с късножелязната епоха, и по-точно от края на VI до I в. пр. Хр. Смята се, че през първите векове сл. Хр. то запада³, въпреки че отделни находки свидетелстват за продължилия тук живот и през II в.⁴ Материали от тракийската епоха се откриват при проучването на Патриаршията⁵, Дворцовия комплекс⁶ и западно от него⁷, в района на Малката порта и средновековната улица към Лобната скала⁸, както и в остналите сектори на Западния⁹ и разкопаните участъци на Южния склон¹⁰ (Обр. 1).

Тракийският културен слой се явява първи по натрупване, но материали от него са разпръснати дори и в най-горните проучвани пластове, тъй като интензивното строителство през по-късните епохи силно е нарушило началните отложения. По обобщени данни от П. Славчев¹¹, И. Джамбов и М. Долмова-Лукановска¹² в зависимост от характера на терена, тракийският пласт лежи на дълбочина от 0,5 до 7 м от съвременното ниво, непосредствено върху скалата или върху стерилна жълта глина, а дебелината му варира от 0,10 до 1,50 м.¹³ Освен че е размесен, на много места той не е проучен поради необходимостта от запазването на по-късното строителство. Това са и основните причини за трудностите при изясняването както на стратиграфията на тракийския пласт, така и на характерните особености на жилищата.

Според Н. Ангелов жилищата под Двореца и Патриаршията са землянки, но не може да се установи на каква дълбочина от първоначалното ниво на терена са били вкопани.¹⁴ За тази под Патриаршията отбелязва важният факт, че само северната ѝ част е била вкопана в склона, докато на юг землянката е била оформена с плет или каменна зидария.¹⁵ По обобщени от М. Долмова данни, камъкът не е използван за строителен материал.¹⁶ И. Джамбов и М. Долмова като се позовават на непубликувани материали на Зл. Генова от обекти - XIX и XXVI и свои наблюдения на обект XXI - средновековна улица съобщават за наличие на вкопани жилища, землянки по Северозападния склон

на Царевец.¹⁷ В друго изследване М. Долмова и В. Илчева съобщават, че тракийските жилища под северозападната част на главната околоръстна средновековна улица, както и по северозападния склон на Царевец са наземни и липсват следи от полувкопаване.¹⁸ А. Писарев изказва предположение за наличието на землянка в проучения от него обект 12-С, ограничен между крепостната стена и главната средновековна улица в един участък северно от Малката порта.¹⁹ Л. Квинто отбелязва, че не са известни жилища от късножелязната епоха с вкопаване на носещата дървена конструкция, но открива такива в пласт от III-II пр. Хр., лежащ западно от Двореца. Тя намира паралели на използваната в случая строителна техника в Централна Европа и на тази база, както и на откритите материали, отнася разглежданото жилищно ниво към предполагаемото от нея келтско присъствие по високите части на Царевец.²⁰

Подовите на жилищата са от жълта трамбована глина, често горели, обагрени до червено. Стените са от плет, обмазан от двете страни с глина. От тях често се откриват фрагменти от глинената мазилка с отпечатьци от плета, отухлени от пожари.²¹ Важен остава въпросът за топлинните съоръжения, чиито останки често се явяват единствените белези за наличието на жилища.²² Н. Ангелов не дава данни за открити от него пещи или огнища. Според М. Долмова всяко жилище е имало огнище с диаметър 0,60-0,80 м, а откритите кухненски пещи са с кръгла, елипсоидна или подковообразна форма, с диаметри 0,60-1,25 м. В подовата им част са включени дребни камъни и керамични фрагменти.²³ Сведение за разбито огнище дава Ат. Писарев²⁴, а за пещи извън жилищата Л. Квинто.²⁵

Проучванията на М. Долмова по северозападния склон оформят представата за гъсто застроена площ, с малко разстояние между жилищата, ориентирани север-юг и подредени терасовидно поради голямата денивелация на хълма.²⁶ В тази част на Царевец, според Л. Квинто, не са доловени данни от планировка. Но за същото време - късната желязна епоха, такава, съобразена с конфигурацията на терена, тя констатира на проучената от нея "твърде малка площ от селището" на платото, разположено западно от Двореца. Като аргументи в полза на планировката тя привежда "еднаквата ориентация на жилищата и групирането на пещите от няколко жилища на едно място." Л. Квинто заключава, че поне в тази част от Царевец "селището е имало по-скоро градски характер".²⁷ М. Долмова е на мнение, че дори и по време на най-големия си разцвет - края на VI-II пр. Хр., селището не е от градски тип.²⁸ Според нейните наблюдения най-старите жилища, датирани в ранножелязната епоха, се следват непосредствено от втори и трети строителни хоризонти, което пък ѝ дава основание да мисли, че селището не е напускано задълго.²⁹ Твърде важна е нейната констатация, че поради нарушената стратиграфия е трудно отделните жилищни хоризонти да бъдат отнесени към различните периоди на тракийската епоха.³⁰

Интерес сред изследователите предизвиква въпросът за евентуалното

укрепване на разглежданото селище на Царевец. Досега следи от крепостна стена не са открити, като се смята, че основна причина за това е нейното унищожаване от дълбоката субструкция (до скала) на ранновизантийската крепостна стена. Освен защитни функции тя би трябвало да е предпазвала от свличане в пропастта на постройките и техните обитатели.³¹ Като непряко доказателство за допълнително укрепване на скалния венец евентуално може да се привлече добросъвестно съобщеното от А. Писарев изменение на дълбочината на тракийския пласт в по-горе споменатия, проучен от него терен: "В близост до крепостната стена напластяванията са многократно по-дебели, отколкото в близост до улицата."³² Според П. Славчев допълнителното укрепване на скалния венец "сигурно е било направено от нетраен материал."³³

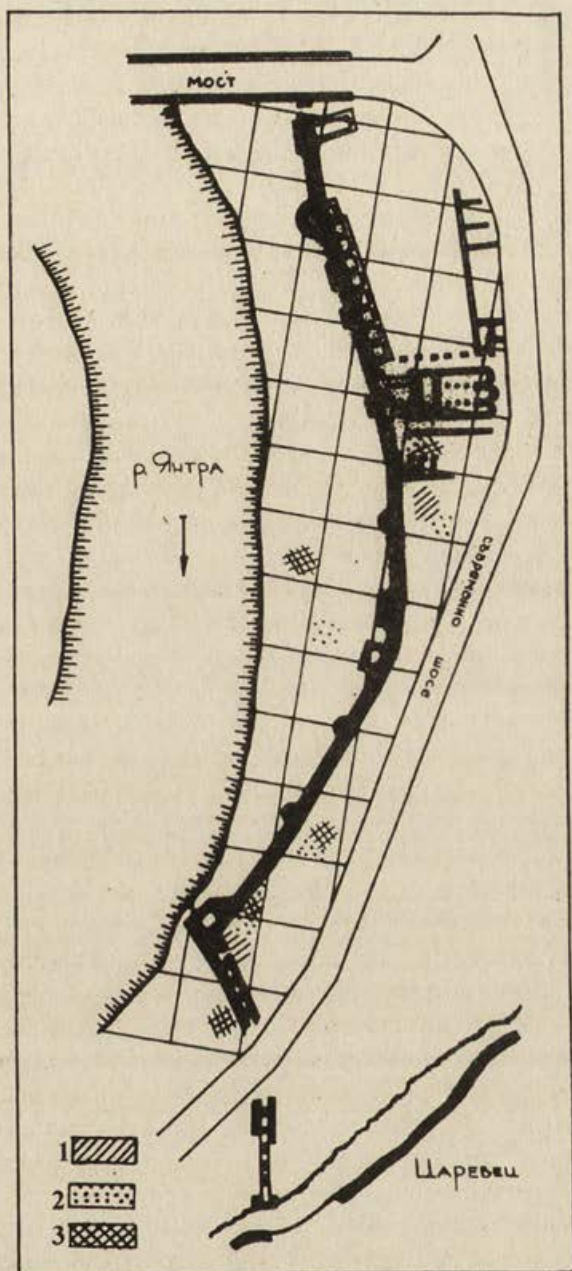
За разлика от подробните сведения за тракийско присъствие на хълма Царевец, данните за наличието на живот през този период на Трапезица са оскъдни. И тук те са резултат от изследването на по-късни епохи. В сектор Южна и Западна крепостна стена, непосредствено върху скалата, се откриват предмети на бита от бронзовата и желязната епоха³⁴, подобни са известни и от археологическото проучване на църква № 8³⁵ (Обр. 1).

За култовите практики на тракийското население свидетелстват следите от светилище, западно от църквата "Св. Димитър".³⁶ Изследователите откриват два етапа във функционирането му, съответно от ранножелязната и късножелязната епохи.

Относно възникването и развитието на тракийското селище в пространството се утвърждава следната обобщена картина. Първо, в края на бронзовата и началото на ранножелязната епоха, са населени централното плато и северозападния склон на Царевец. По време на разцвета си в края на VI-II в. то се разпростира и по другите части на хълма, както и на Трапезица и подножията по бреговете на р. Янтра - днешния квартал Асенов, района на фабрика "Болярка", под Момина крепост³⁷ (Обр. 1).

При изясняване на характера на поселищния живот от тракийската епоха на територията на Велико Търново от важно значение са следите от тракийско присъствие и в близките на съвременния град околности. При с. Леденик³⁸ се локализируют две селища, отнасящи се към ранно и късножелязната епохи; при с. Шемшево³⁹ селището е от ранножелязната епоха; явни следи от тракийско селище са регистрирани в околностите на с. Присово.⁴⁰ Интерес представлява и тракийското поселение между Дебелец и Чолаковци⁴¹, датирано в V-I в. пр. Хр.

За по-конкретното изясняване на значението на тракийското присъствие в подножията на споменатите търновски исторически хълмове твърде важни се явяват археологическите проучвания в района на църквата "Св. Четиридесет мъченици". Първите организирани разкопки на храма започват още в началото на века, но съобщения за открити тракийски материали липсват.⁴² Същото се отнася и за предварителното съобщение на В. Вълв за резултатите от проведеното под негово ръководство през 1970-1974 година археологическо

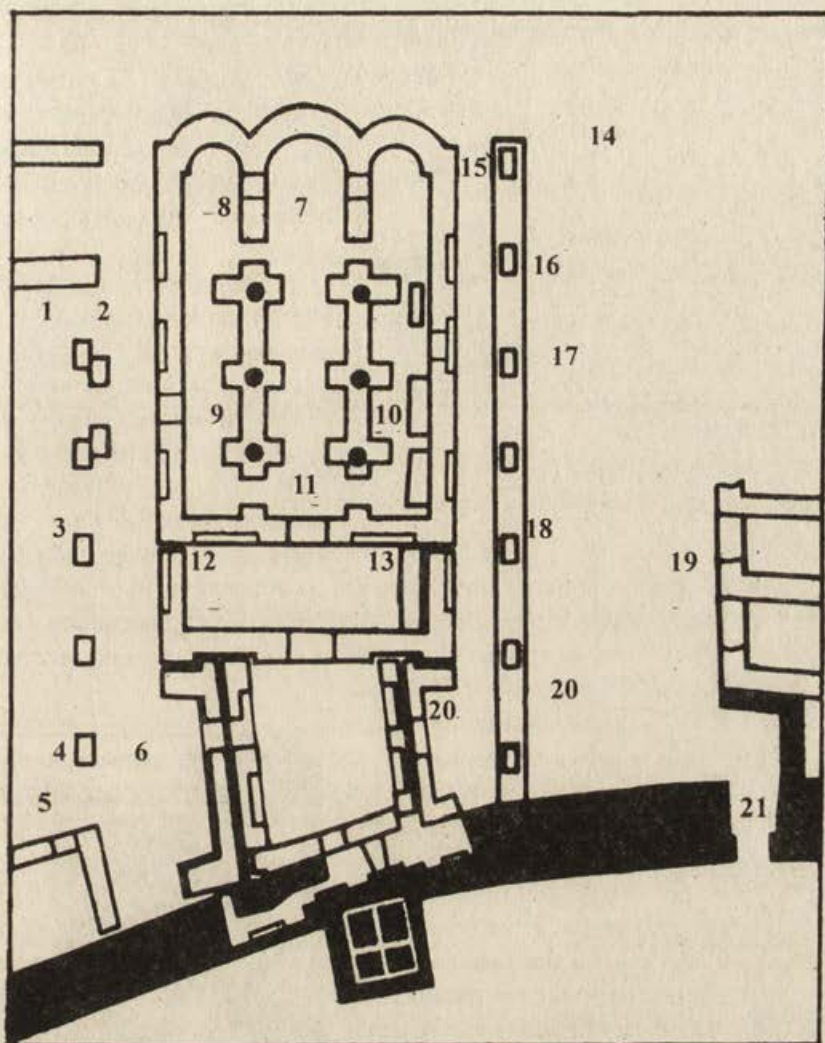

Обр. 2. Тракийски материали, открити от Ат. Попов при археологическото проучване на манастира Велика лавра и крепостното съоръжение край реката. 1. От ранножелязната епоха; 2. От късножелязната епоха; 3. Тракийски материали с непосочена хронология

проучване на църквата и непосредствено лежащия до нея терен.⁴³ Все пак пред националната научна конференция "Църквата "Св. Четиридесет мъченици" и манастира Великата лавра - проучване, проблеми, бъдеще", проведена във В. Търново през 1993 г., той съобщи за наличието на пласт с тракийски материали, останал недопроучен поради налагащото се запазване на средновековната архитектура.⁴⁴

При археологическото проучване на архитектурните комплекси около църквата и крепостните съоръжения край реката, на обща площ около 6 дка и с дължина близо 200 м, извършено от Ат. Попов през годините 1973-1984 г., са регистрирани следи от тракийската епоха на юг от църквата. Той попада на останки от огнища, обгоряла до отухляване глинеста пръст, керамични фрагменти. Най-старите отнася към къснобронзовата епоха (XIII в. пр.Хр.), а откритите фрагменти от късножелязната епоха са три пъти повече от тези, отнесени към ранножелязната. Последните, според Попов, са съсредоточени в два квадранта, отстоящи на около 100 м един от друг, докато фрагментите от късножелязната епоха се откриват и в съседните им участъци (Обр. 2). Тези данни му дават основание да мисли, че в този район край река Янтра е имало тракийско селище, чийто живот е станал по-интензивен през късножелязната епоха. В близост до брега тракийски материали липсват и Попов предполага, че селището се е развивало на изток, по склона на Царевец. За хронологията тук са интересни и откритите монети от II-I в. пр. Хр., както и римската керамика и монети от III-IV в.⁴⁵

При последните почиствания, археологически сондажи и разкопки на църквата "Св. Четиридесет мъченици" и пространствата около нея, извършени под ръководството на К. Тотев през 1992-1995 г., се стигна до цялостното изследване на тракийския пласт в очертанията на проучената част от средновековния некропол на храма⁴⁶ (Обр. 3). Всички затруднения, с които са се сблъскали проучвателите на средновековните търновски обекти при изследването на тракийския пласт, важат и в този случай. Наслоенията са силно разбъркани от строителството на ранновизантийската крепостна стена⁴⁷ и църквата "Св. Четиридесет мъченици", а развилият се средновековен некропол край нея почти напълно е унищожил интересувания ни тук културен пласт.⁴⁸ В хода на изложението съобщаваме материалите от него, на които сме се натъквали - отделни части от постройки, най-вече обгорял под, топлинни съоръжения, концентрация на керамика, пасажи от камъни, като съответните места на тяхното откриване (локализации) носят поредни номера, с които са отразени на плана на последните разкопки (Обр. 3). За по-голяма яснота останките от тракийско присъствие в този сектор разглеждаме по местонамиране в отделните участъци спрямо църквата. Това се явява едно условно разграничаване, а не разделяне, базиращо се на хронологически изолирани един от друг материали. В случая средновековният храм се явява своеобразен ориентир, тъй като винаги той и свързаните с него архитектурни комплекси са били обект на археологическите проучвания тук.

Обр. 3. План на църквата "Св. Четиридесет мъченици" след последните разкопки през 1992-1995 години с отразяване на местата, където са локализирани останки от тракийската епоха

НА СЕВЕР ОТ ЦЪРКВАТА

И В. Вълков, и А. Попов не дават сведения за тракийско присъствие от тази страна на храма. За изясняването на ситуацията в тази посока най-резултатно се оказва археологическото проучване през 1995 година, когато бе направен цялостен стратиграфски профил с дължина 28 м и обща денивелация 8 м, ориентиран изток-запад, от т. нар. трапезария до западната крепостна стена на ранновизантийското укрепление.⁴⁹

Обр. 4. Пасаж от камъни, върху който лежи източната част от северната стена на църквата. Локализация 8

нарушени от строителството на църквата, вкопаването на гробовете и предходните археологически проучвания. В профила между западната фасада на трапезарията и първата стъпка (точно 0,60 м под настилката на галерията) каменното струпване е с дебелина 0,65 м, като продължава на юг под основите на северната стена на наоса и на север под галерията.⁵²

(3) В участъка на север от трета до пета стъпка на галерията пластове са нарушени от вкопаните тук гробове. Поради тази причина единствените свидетелства за тракийско присъствие са керамичните фрагменти, откривани в средновековните гробни ями. Долното ниво на тракийския пласт тук се установява априори по стерилния терен, който има лек наклон от изток на запад.

(4) Ивица изпечена глина със светлочервен-розов цвят, вероятно огнище, с ширина 0,30 м и дебелина 0,05 м се очерта в северния профил, на 1,50 м под основите на средновековния зид, лежащ срещу шестата стъпка на галерията.

(5) От посоченото съоръжение, на юг до килия № 9, наслоенията от тракийско време лежат върху материка.

(6) Тракийският пласт на север от екзонартекса е унищожен при неговото

(1) На дълбочина 0,70 м под западната стена на "трапезарията" бе разчистено струпване на десетина камъка, което наподобява настилка. Тя продължава на изток под основите на споменатата сграда.⁵⁰

(2) Западно от изкопа на гроб № 39 от разкопките на В. Вълв (Калоянов гроб)⁵¹, между храма и стъпката на галерията бе регистрирано голямо струпване на камъни, което евентуално може да се свърже със съществува на това място постройка. Обрушенията тук са

Обр. 5. Пасаж от камъни в северния кораб на църквата, между стената и стилобата под втора и трета колона. Локализация 9

Обр. 6. Фрагменти от два съда от ранножелязната епоха, лежащи върху най-долното тракийско ниво. Локализация 13

строителство (основите му са вкопани на 0,50 м в стерилния терен) от гробове и дейности, свързани с консервацията и реставрацията на архитектурните останки. Самият терен тук е с добре изразен наклон от изток на запад.

В ОЧЕРТАНИЯТА НА ЦЪРКВАТА

Тъй като откритите от В. Вълв църковни фундаменти при консервационните дейности са били укрепени с бетонови пояси, се откри възможност за допроучването при новите разкопки и на тракийския пласт във вътрешността на сградата. Впечатление прави фактът, че навсякъде под основите на храма се откриват дребни камъни и скални отломъци. Трудно може да се определи със сигурност дали те принадлежат на тракийския пласт, или са подложка на основите, които навсякъде лягат върху пласта с тракийски материали.

(7) През 1993 г. М. Робов прави сондажно проучване в централната апсида, като установява, че както тя, така и южният стилобатен зид под колоните са издигнати върху пласт, датиран с керамика от ранножелязната епоха. В пласта той разкрива на площ около 5 м² "... пасаж от разстлани без порядък малки и средни по големина необработени камъни с неясен произход"⁵³, върху който стъпват северният и южният разделителни зидове на олтарното пространство и централната апсида.

(8) Източната част от северната стена на църквата също лежи върху остатъци от предполагаемата настилка. Възможно е тези камъни (локализации 7 и 8) да

Обр. 7. Пасаж камъни в източната част на проучения терен, на юг от църквата. Локализация 14

са се свлекли от скалния венец на Царевец, но като се има предвид тяхната почти еднаква големина, пластовото им разположение и ниво, което равни с пасажа камъни, разкрит южно от южната галерия (вж. по-долу Лок. 14), може да се допусне, че това е част от каменна настилка от тракийската епоха (Обр. 4).

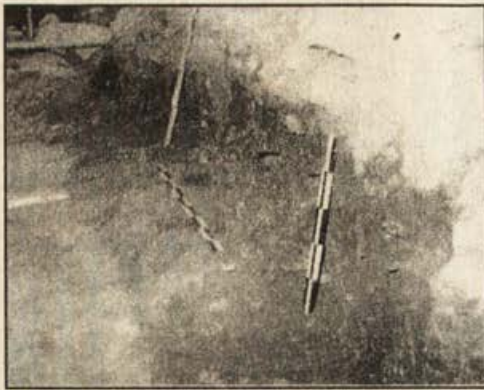
При разчистването на западната част на наоса в хода на последните археологически проучвания се попадна на материали от тракийската епоха, неизвестни от предишните разкопки.

(9) Останки от предполагаемата настилка се откриха в северния кораб и между северната стена и стилобата под втора и трета колона. Важно е да се отбележи, че лежат в една равнина с първия ред камъни от основата на стената. Между камъните се откриха няколко фрагмента тракийска керамика, между които и сива, правена на грънчарско колело (Обр. 5).

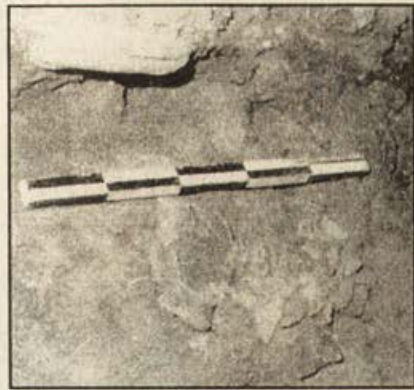
(10) Аналогична е ситуацията и в южния кораб на църквата - керамика и ред камъни между стилобата и средната мраморна гробница.

(11) В наоса, под най-долния ред камъни от основата на западната стена се откриват същите камъни, следващи наклона на терена от юг на север. Точно пред западния вход беше разчистена плоска скала с размери 1,40 x 1,50 м и няколко големи плочести камъка.

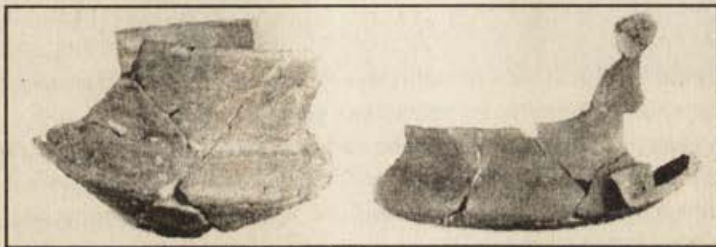
(12) В североизточния ъгъл на притвора, непосредствено под първия ред камъни от субструкцията на западната фасада на наоса се разчисти цилиндрична

Обр. 8. Пасаж от камъни от вътрешната страна на стилобата на галерията, срещу югоизточния ъгъл на наоса. Локализация 15.

Обр. 9. Фрагменти от два съда от ранножелязната епоха, открити около пасажа камъни. Локализация 15

Обр. 10. Съдовете от локализация 15 по време на реставрация

Обр. 11. Останки от под на пещ, лежаща под стилобата на южната галерия. Локализация 16

Обр. 12. Фрагменти от два питоса. Локализация 17

Обр. 13. Останки от огнище, лежащо под стилобата на южната галерия. Локализация 18

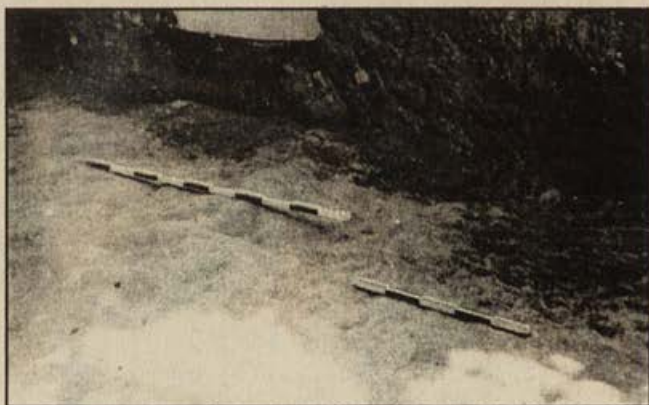
желязна епоха. Те лежаха на 0,95 м под началото на основата. В самата гробница също се откриват фрагменти от тракийска керамика (Обр. 6).

В проучената сондажно западна част на Западната пристройка не се установяват следи от тракийски пласт. Трябва да се отбележи обаче, че тук последните разкопки са предшествани от тези на М. Москов, В. Вълв и укрепителната дейност на НИПК.

НА ЮГ ОТ ЦЪРКВАТА

Още в началото трябва да се каже, че тракийският пласт тук е най-добре изразен, с най-много запазени следи и безспорно представлява най-голям интерес за изследвания проблем. В голямата си част пластът е достигнат от А. Попов, но при новите проучвания със слизането в дълбочина се попадна отново на следи от него.

(14) На 1,50 м южно от галерията се разчисти струпване - настилка от скални отломъци, която про-

Обр. 14. Петна, изпечени до розовочервено от под на постройка. Локализация 19

яма с диаметър над 0,50 м и запазена дълбочина 0,30 м, която остава наполовина под основите. Ямата е запълнена със сива пръст, въгленчета и пепел, животински кости, тракийска и средновековна (XII-XIV в.) керамика. Поради смесения характер на материалите отнасянето ѝ към тракийския пласт е съмнително.

(13) В ъгъла на притвора, между стената на гробницата и западната фасада на църквата in situ се откриха фрагменти от два съда - правени на ръка паници със сиво-черен цвят и канелирани устия от Ранната

дължава на юг и изток, в непроучения терен. В този контекст откритият пасаж от камъни в олтарното пространство вероятно се явява продължение на откритата настилка в северна посока. Размерите на разкрития участък са 1,50 x 1,50 м, а дебелината е 0,20-0,25 м (Обр. 7).

(15) От вътрешната страна на стилобата на галерията, срещу югоизточния ъгъл на наоса, около пасажа от камъни (Обр. 8) бяха открити фрагментите от два съда от ранножелязната епоха със сиво-черен цвят (Обр. 9, 10).

(16) Под втория стълб на галерията, от външната ѝ страна, се откри изпечен до кафяво-червено под от топлинно съоръжение. То остана недопроучено, тъй като половината от него лежи под стилобата (на дълбочина 0,55 м). Видимите размери на запазената част са 0,50 x 1,00 м, а дебелината му е 0,10-0,15 м. Предвид последните данни, както и по-тъмния му цвят, най-вероятно тези останки са от пещ (Обр. 11).

(17) На 1,50 м западно от съоръжението се откриха фрагменти от устия на два питоса, направени от добре изпечена глина със светлокафяв

Обр. 15. Пасаж от камъни с голям наклон на запад, открит в западната част на проучения терен на юг от църквата. Локализация 20

Обр. 16. Част от същия пасаж, открит под югоизточния контрафорс на Западната пристройка. Локализация 20

Обр. 17. Останки от същия пасаж, открит под нивото на потерната на крепостната стена. Локализация 21.

цвет (Обр. 12).

(18) По време на разкопките през 1993 г. се попадна на гроб № 41¹, лежащ непосредствено върху тракийския пласт. И тук имаше опечена до червенокафяво пръст, явно под на топлинно съоръжение. В голямата си част то е било разрушено при изкопаването на гробната яма: запазените размери са 0,20 x 0,35 м (Обр. 13). Дебели парчета изпечена до тъмночервено глина и наличието на немалък брой фрагменти от правена на ръка керамика подсказват, че сме попаднали на топлинно съоръжение от жилище, а не на случайно огнище. Освен това в него са били замазани две каменни плочки и отчасти един по-голям камък, служещи за акумулиране на топлината и ограничаване на съоръжението. В случая сме по-склонни да приемем и

по индиректни данни, че това е огнище, а не пещ. Неговият цвят е по-светъл, розово-червен, а такъв оттенък се получава при по-голям достъп на кислород по време на горивните процеси в откритите огнища.

(19) На пет метра южно от огнището бяха разчистени няколко петна от изпечена до розовочервено пръст, най-вероятно подово ниво на постройка. Общата му разчистена площ - обгорени петна, заедно с неопечаната, имаща сивожълт цвят част, е около 3 м² (Обр. 14). Пластът над него съдържа фрагменти тракийска керамика и дребни въгленчета. Откритите на около 1,5 м източно от него (на същото ниво) кости от едро домашно животно, излизащи в анатомичен порядък, подсказват, че това са останки от някаква горяла стопанска постройка. По-слабите следи от обгаряне на пода, наличието на дребни въглени, а не на голям пласт от тях и фактът, че костите не са обгорели свидетелстват за неголям пожар. Явно е, че горялото дърво не е било в голямо количество, което пък насочва към извода за съществувала тук по-лека строителна конструкция. Последното обстоятелство подкрепя оформилото се предположение, че става въпрос за стопанска постройка.

(20) Срещу югозападния ъгъл на притвора, от шестия стълб на стилобата на галерията, в южна посока се разкри пасаж от камъни с размери 1,50 x 5,00 м и голям наклон на запад (Обр. 15). Този силно полегат пасаж бе засечен и при направения сондаж под югоизточния контрафорс на Западната пристройка (Обр. 16).

(21) Същата настилка се разкрива и при разчистването на потерната от ранновизантийската крепостна стена (Обр. 17). Общата денivelация между горната точка на предния пасаж (Лок. 20) и нивото на разглеждания е 3,00 м, а разстоянието между тях е 5 м. Регистрираното стръмно падане на терена е всъщност брегът на реката, който е бил облицован с тази настилка.

Описаното тук своеобразно съоръжение, безспорно резултат от човешка дейност, е служило за подход към реката и за укрепване на брега, тъй като през повечето годишни сезони речните брегове са влажни. В случая хлъзгавата кал силно е затруднявала преодоляването на високия бряг и понеже достъпът до водата е бил от съществено значение и за най-обикновените всекидневни дейности, се е наложило облицоването на брега с камъни.

НА ЗАПАД ОТ ЦЪРКВАТА

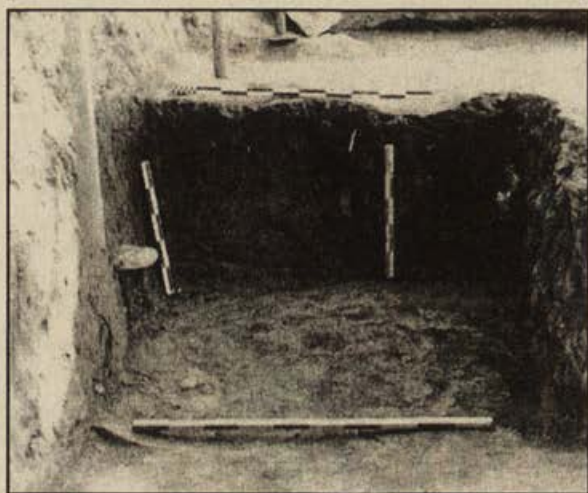
При последните разкопки бе проучен и теренът пред западната крепостна стена на ранновизантийското укрепление около квадратната бойна кула, лежаща пред Западната пристройка на църквата. Тук, както и в разкопаните от Попов участъци пред крепостната стена следи от тракийско присъствие не бяха установени. Последното е лесно обяснимо предвид характера на терена - заливна тераса. Всъщност в един квадрант, обхващащ част от речния бряг, непосредствено лежащ до водата - XXIV, Ат. Попов открива тракийска керамика⁵⁴ (Обр. 2). Може да се предположи, че главно по брега на указания участък са се извършвали много от дейностите, изискващи течаща вода.

Установеният културен пласт с тракийски материали, откривани повсеместно в проучвания участък в и около църквата е първи по натрупване и има максимална дебелина 0,25-0,30 м. На много места е изчерпан или унищожен от предишни разкопки и консервационните дейности, свързани с укрепването на архитектурата. Там където пластът е отчасти запазен се оказва силно разбъркан от ранновизантийското крепостно и средновековното култово строителство и най-вече от изкопите на гробните ями от развилия се край църквата некропол, твърде интензивно използван през столичния период. Поради тези причини някои от каменните струпвания в пласта не могат да се отдадат с голяма сигурност на човешка дейност или просто са природна даденост, но други безспорно се свързват с траките. В някои участъци най-общо се установява само ландшафта от онова време, а в други останките са много по-богати и недвусмислено показват, че на определени места е имало постройки.

Части от най-стария обитаван терен без каменни или други останки, върху който се е натрупал във вековете тракийският културен пласт, се откриват най-вече северно от църквата и по-точно на едно разстояние от около 14 м в западната половина на получения стратиграфски профил (Лок. 3,5 и 6) (Обр. 3). За този участък може да се обобщи, че наклонът на терена е от изток на запад и от север на юг. Малък участък от терена бе регистриран и под южната част на западната фасада на наоса (Лок. 13), но за него е много важно да се подчертае,

че бе абсолютно сигурно определен с отчасти запазени тракийски съдове, характерни за ранножелязната епоха.

Твърде проблематични са и останките от настилка, и то най-вече в очертаванията на храма. Все пак обстоятелството, че тя лежи на тогавашния тракийски терен и намирането на керамика върху нея до голяма степен я обективизират като такава (настилка). Безспорно е обаче изкуственото укрепване с набити камъни на стръмния речен бряг (Обр. 15). Самото наличие на облицовка по наклонените участъци косвено подкрепя определянето на другите пасажи от камъни също като останки от настилка. Настилката от юг (Лок. 14) е много по-сигурно (Обр. 7), а върху друга част (Лок. 15) са открити и два фрагментирани тракийски съда (Обр. 8, 9, 10). Най-много пасажи от настилката бяха открити в църквата: в североизточната ѝ част (Лок. 7, 8) и в

Обр. 18. Спад на терена между Локализации 16 и 18

14, 5).

Като следи от евентуални постройки можем да тълкуваме останките от топлинни съоръжения на северозапад и юг от църквата (Лок. 4, 16 и 18), обгорелия под и струпванията от камъни (Лок. 19 и 2). Възможността идентифицираната пещ (Лок. 16) да определя мястото на жилище някъде тук се подкрепя в известна степен и от намерените наблизко фрагменти от питоси (Лок. 17), (Обр. 12). Парчетата отухлена глинена мазилка и останките от огнище (Лок. 18) свидетелстват за наличието на жилище на това място. Сигурна е също локализацията на друга (трета постройка, благодарение на открития обгорен под (Лок. 19) също от южната страна на църквата. Не може да се гарантира, че огнището на север от Западната пристройка (Лок. 4) е от жилище. Когато тълкуваме каменните обрушения евентуално като останки от постройка

западната половина (Лок. 9, 10, 11). Къде другаде е имало настилка и каква част от общата площ е заемала тя, не може да се каже, тъй като при покъсното строителство, както и предишните разкопки са я унищожили. Все пак тя се откри там, където при старите археологически проучвания не е достигнато нейното ниво. Другите участъци от настилката бяха регистрирани в най-източните сектори от последните разкопки - на север и юг от църквата (Лок. 11,

(жилище), имаме предвид откритите тук макар и малко керамични фрагменти и в по-голяма степен приведените по-горе наблюдения от Н. Ангелов за евентуалното оформяне на стена от земянката с каменна зидария или пък струпването вътре в жилището да е от камъните, затискали леките материали от покрива.⁵⁵ От друга страна, категоричното твърдение на М. Долмова, че камъкът не е използван като строителен материал⁵⁶, прави проблематичен горния извод. Привеждането обаче на наблюдения от някои други, близки тракийски поселения, разположени аналогично на речни тераси, подкрепят възможното използване на камъка в строителството в западното подножие на Царевец. Край с. Леденик, в местността "Над мела", П. Станев и Т. Овчаров регистрират тракийско поселение, за чиито жилища смятат, че поне в основата си са градени с ломени камъни.⁵⁷ В. Илчева забелязва укрепване на входа и ъглите на жилища от късножелязната епоха, открити между гр. Дебелец и кв. "Чолаковци" на В. Търново.⁵⁸

Разстоянието между топлинните съоръжения (Лок. 16 и 18) е само 7 м и поради това жилищните постройки, които са обслужвали, най-вероятно са били съседни, т. е. помежду им не е имало друго жилище - още повече че между тях има спад на терена - стъпало, което ясно личи в профила под стилобата (Обр. 18). Неговото разположение ограничава мястото за развитие на съответните жилища: за Лок. 18 на изток до 2 м и за Лок. 16 на запад до 5 м. В другите си посоки постройките са били също ограничени, както следва: от огнище (Лок. 18) на около 5 м западно, започва стръмното спускане на речния бряг, а източно от пещ (Лок. 16) също на около 5-6 м се очертава друго стъпало, ограничаващо втората речна тераса. Описаните естествени прегради, лежащи на около 20 м една от друга, ограничават не само жилищата, но и развитието на селището от изток и запад, ако, разбира се, в източна посока не се предположи разполагане на постройки по стръмния скат.

Между каменното струпване (Лок. 2), дължащо се евентуално на разрушенията от жилище и топлинното съоръжение (Лок. 16) разстоянието е около 13 м. Дали между тях се е развило друго жилище, не може да се каже с точност, тъй като тук основите на църквата, археологическите проучвания и реставрационни укрепвания са унищожили предполагаемите останки. Все пак малка надежда за уточняване остава, ако се направи един, позволен в случая паралел: като се има предвид, че на посочените от юг на храма 20 м са построени само 2 жилища, то и между разглежданите точки (Лок. 2) и (Лок. 16), където разстоянието е 13 м, най-вероятно да не се е развило друго жилище. Но остава възможността да са съществували стопански постройки към някои от жилищата.

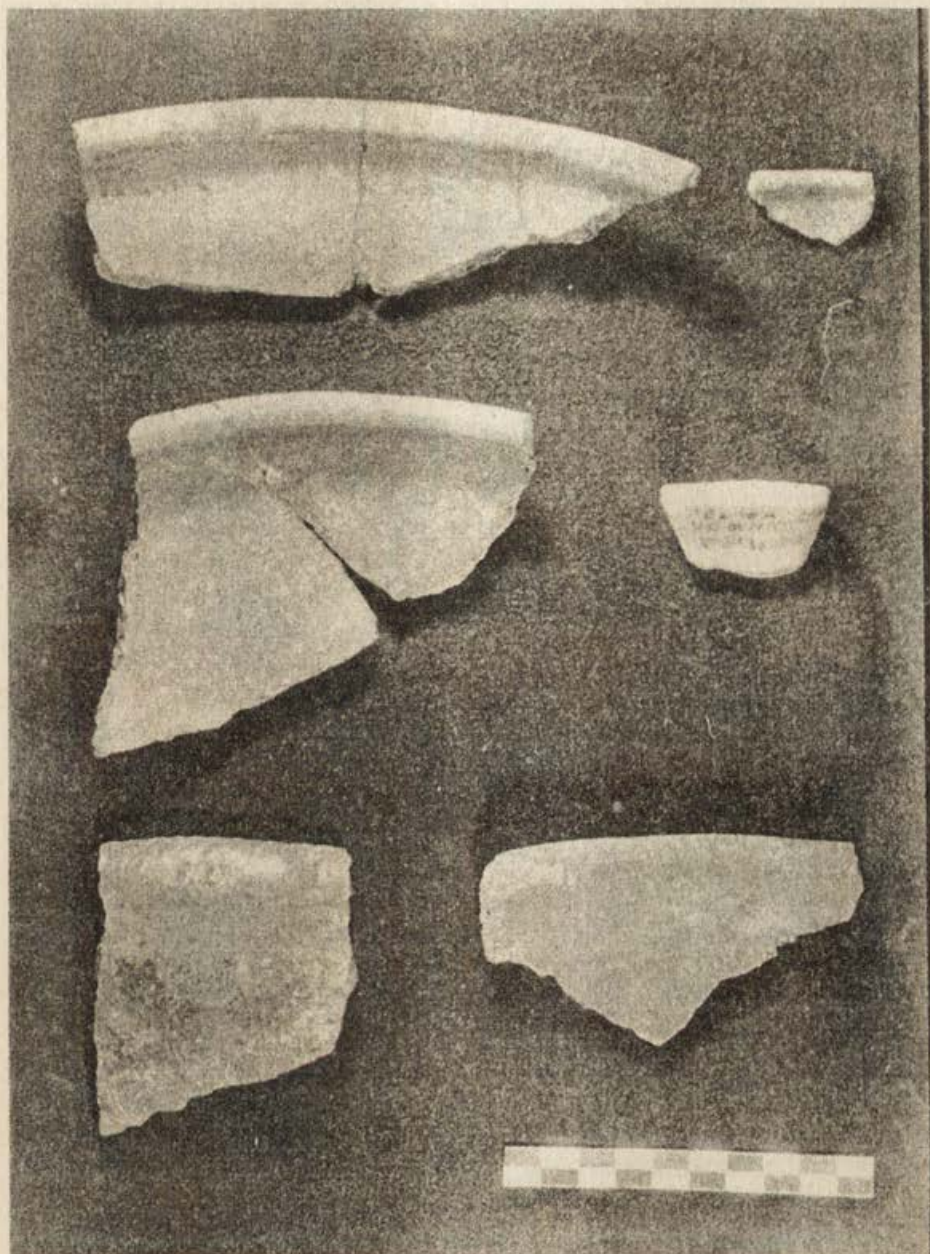
Задължително трябва да се отбележи, че тези разсъждения имат вероятностен характер: точни размери, дори някакви очертания на жилищата не могат да се дадат, но локализирането на сигурни части от тях, каквито са топлинните съоръжения, подсказват, че около последните са се развивали постройки, за които от Царевец знаем, че имат ориентировачни размери 3-4 м

(ширина) на 3-7 м (дължина). Движейки тези дименсии по оста изток-запад и имайки предвид природните ограничения на терена - стръмен бряг, стъпало и второ стъпало нагоре по склона, стигаме до извода, че в това пространство не могат да се изградят повече от две жилища по тази линия.

Обобщавайки, можем да кажем, че върху речната тераса в участъка, където днес се намира църквата "Св. Четиридесет мъченици", ограничена между силно наклонения речен бряг и началото на стръмния (полегатия) скат, разстоянието между които е около 20 м, са се развили два реда жилища. Развитието на север не може да се определи, но впечатление прави, че Ат. Попов не споменава за наличието на тракийска керамика в разкопаните от него участъци на север от църквата.⁵⁹ На юг от нея той съобщава за открити тракийски материали в два съседни квадранта, т. е. на разстояние от около 30 м по речната тераса (Обр. 1). В следващите 60 м разкопките са съсредоточени единствено около крепостната стена и А. Попов дава сведения за тракийски материали само за един квадрант по цялото това протежение. В последните 40 м от стената, ограничена от стълбищното съоръжение, вградено в ширината на южната крепостна стена на ранновизантийското укрепление, където разкопаната площ се уширява, отново се откриват тракийски материали.⁶⁰ Тук някъде завършва и речната тераса, тъй като стръмният склон на Царевец се спуска чак до коритото на реката. Следователно може да се предположи, че в южна посока и селището е завършвало някъде тук. Най-вероятно в проучения участък, лежащ южно от храма, на разстояние от около 30 м, да са се развивали най-много три двойки жилища. Самата тераса има две нива поради наклон от изток на запад. На две трети от разстоянието между подножието на склона и стръмния речен бряг теренът пада с около 0,60 м, а посоката на отстъпа е югоизток - северозапад (Обр. 18). Отвесното стъпало, а не постепенното преодоляване на денivelацията подсказва, че тук е имало някъква подпора за пръстта - каменна или дървена, по-късно унищожена, т. е. теренът е бил терасиран. Ако в източна посока е имало други жилища, то склонът задължително също е бил терасиран, като още първата тераса зад църквата би трябвало да се е издигала доста над споменатия 60-сантиметров праг.

Вероятният брой на жилищата се установи по отделни запазени следи от тях, но не може да се каже нещо по-определено за техните размери. Последното обезмисля всякакви изчисления на проходите между тях, тъй като грешката в случая ще бъде много голяма. В наличните публикации няма точни данни за проходите между постройките, открити на Царевец - освен най-общото, че те са били малки. При това състояние на проучванията трудно могат да се правят изводи за наличието на отделни жилищни хоризонти в пласта от тракийската епоха.

Много е труден въпросът за хронологията на откритите жилища. Поради разбъркването на културните наслоения днес керамика от късножелязната епоха се открива и на най-ниското ниво. Все пак съдейки по обстоятелството, че откритите следи от жилища (Лок. 2, 16 и 18) лежат на първоначалния терен,

Обр. 19. Фрагменти керамика от ранножелязната епоха

с голяма вероятност може да се каже, че поне те са едновременни.

В хронологически план керамиката, открита при последните разкопки на църквата "Св. Четиридесет мъченици" принадлежи на Ранната и Късната желязна епоха.

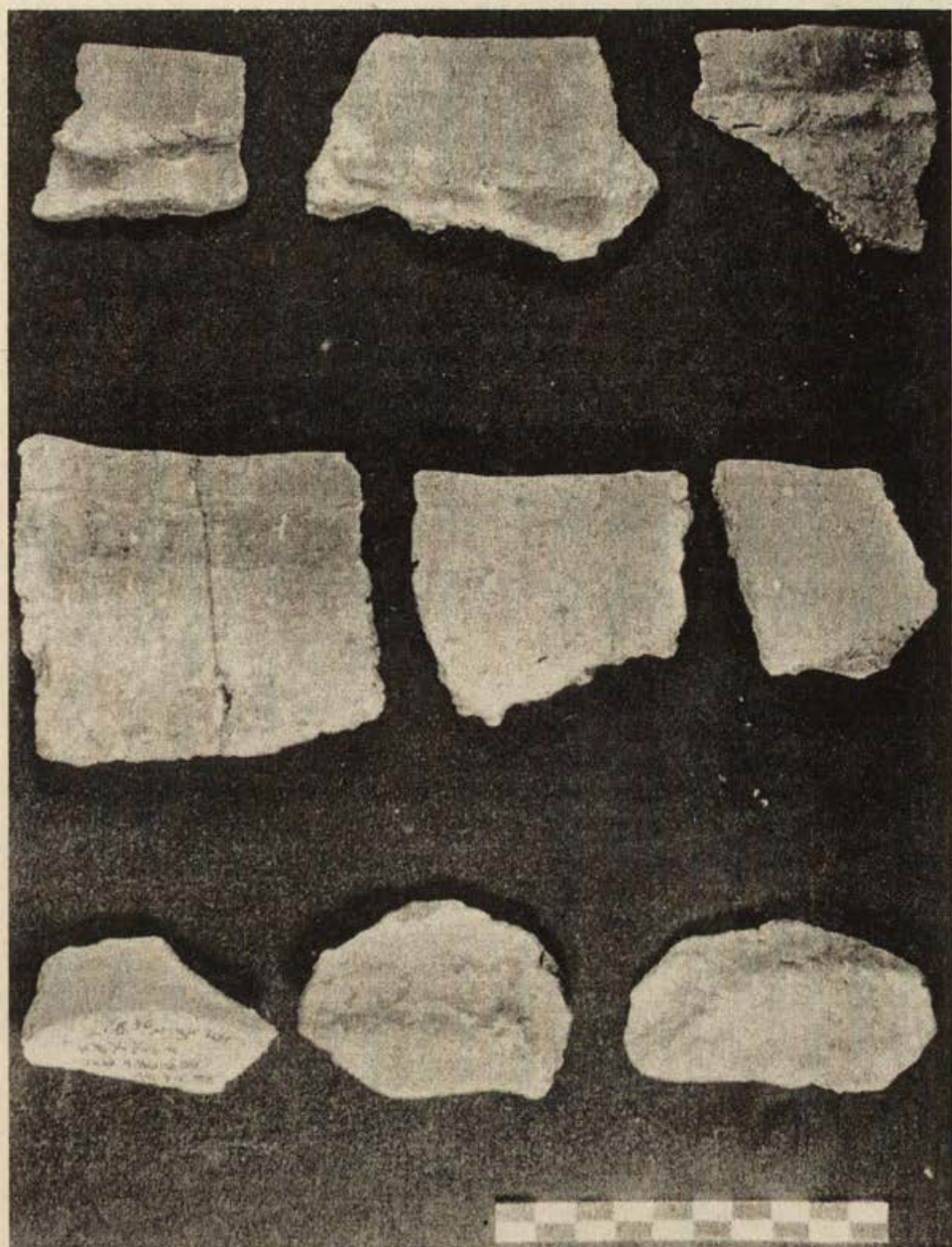
В зависимост от сферата на употреба откриваните фрагменти попадат най-общо в групите на трапезната (фина) и кухненската (груба) керамика.⁶¹ Трапезната керамика от Ранната желязна епоха (Обр. 19) се характеризира с равномерно изпичане (често в лома не личат зони с различно оцветяване), сравнително еднородно тесто (с включвания на кварц и по-рядко на шамот и слюда), добре излъскана до полирана повърхност, оцветена от червено до черно. Като форма преобладават купите с полусферична форма и завит навътре устиен ръб, най-често украсен с коси успоредни канелюри, разположени от вътрешната или външната страна на устието с различна дължина и посока (Обр. 19). При някои купи тази украса е съчетана с релефни пъпки, а други са без декорация. Открити са и фрагменти от паници, както и две почти цялостно запазени чаши (Обр. 10) - едната с две високи дръжки (кантарос), биконично тяло и два букела върху биконичния ръб, а другата - със скосено устие, цилиндрична шийка, биконично тяло и една дръжка. Значителен брой от откриваните фрагменти са от големи съдове с биконично или сферично тяло, украсени с канелюри, отпечатана украса, имитираща шнур, релефни ленти, букели и езичести дръжки.

Към групата на кухненската или грубата керамика от Ранната желязна епоха принадлежат редица фрагменти, които се характеризират с неравномерно изпичане (в лома добре личат три, понякога и повече зони с различно оцветяване), богато на примеси, нееднородно тесто (с включвания на дребни камъчета, шамот, кварц), загладена, по-рядко излъскана повърхност с различно оцветяване. Кухненската керамика от Ранната желязна епоха е представена от гърнета и големи съдове с камбановидна или кошаровидна форма, често без украса.

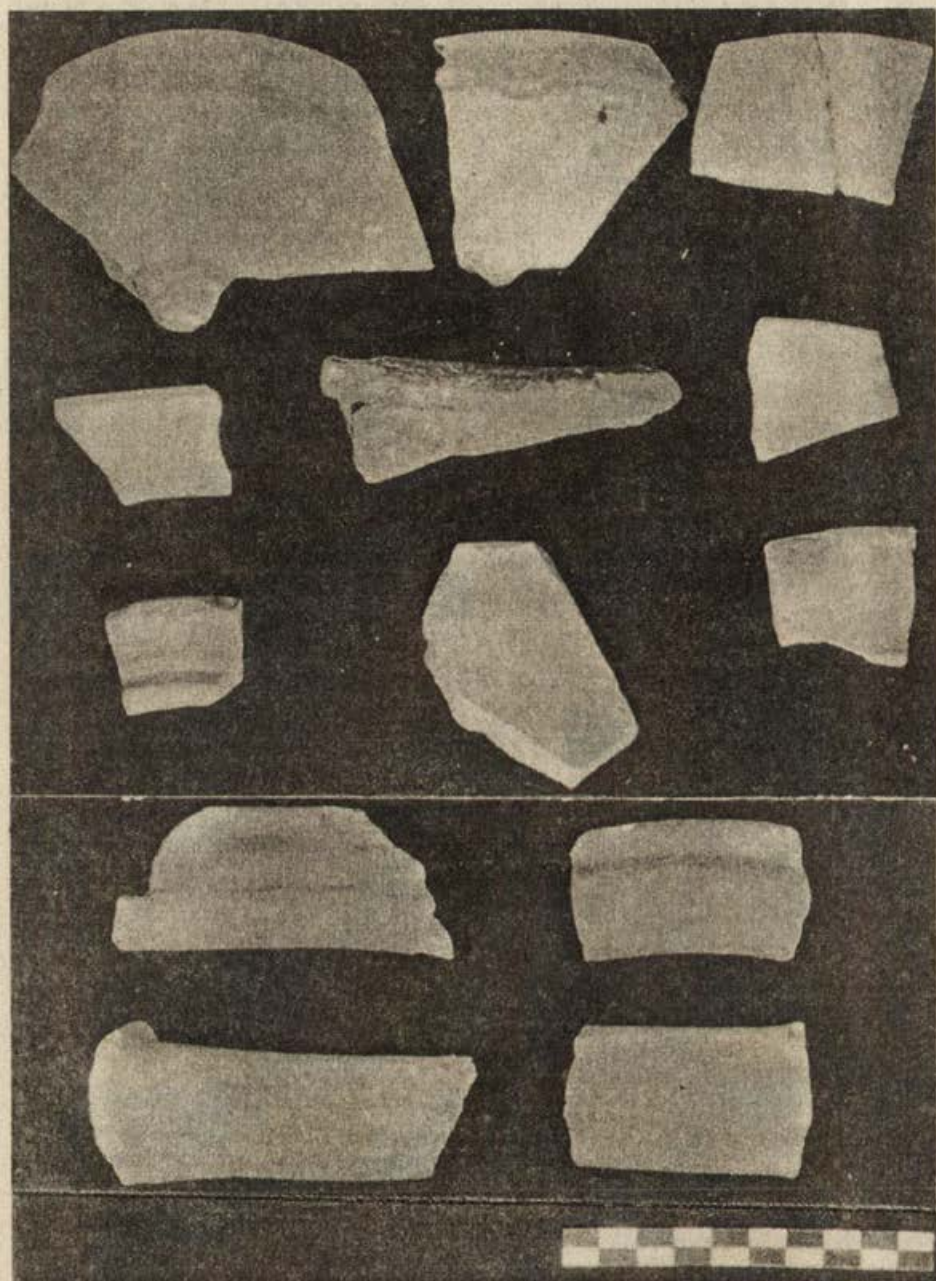
За разлика от керамиката на Ранната желязна епоха тази от Късната желязна епоха е представена и от изработени на грънчарско колело съдове. Сред изготвената ръчно керамика преобладава кухненската⁶² (Обр. 20). Източната на грънчарско колело трапезна керамика (т. нар. сива тракийска) (Обр. 21) показва богатството на форми, предимно купи и паници, но многобройните и разнообразни дръжки свидетелстват за наличието и на други форми (като кани например и т. н.). При ограничен брой фрагменти се среща отпечатана украса.

Подробното разглеждане на керамиката и разполагането ѝ освен в типологическите схеми, но и в по-прецизна датировачна скала би позволило получаването на една по-точна хронология на живота в разглежданото тракийско поселение край реката в подножието на хълма Царевец.⁶³

Речната тераса като цяло се намира на изток-югоизток от Янтра и е закътана в подножието на хълма Царевец. Така тя е естествено защитена от стръмнините източно и южно от нея, а западно - от самата река и отсрещния хълм Трапезица.

Обр. 20. Фрагменти от ръчноизработена късножелязна керамика

Обр. 21. Фрагменти от късножелязна керамика, източена на колело

Тъй като околните склонове са високи, речните брегове около този меандър на р. Янтра се огряват от слънцето по-малко време през деня. Разглежданата тераса край църквата е най-дълго огряваната следобед в сравнение с околните в този участък. Мястото е защитено от ветровете, а лятно време е по-прохладно: по-малко часове се огрява пряко от слънцето, а през нощта въздухът се разхлажда от реката. Същото не може да се каже за микроклимата на хълма Царевец.⁶⁴

Връзката на разглежданото тракийско поселение от района на църквата "Св. Четиридесет мъченици" с другите поселения или по-точно части от селището (?), разположени по речните тераси отвъд реката, открити днес около църквата "Св. Димитър", в района на фабрика "Болярка", под Момина крепост, на хълмовете Момина крепост и Трапезица би трябвало да се е осъществявала през брода, лежаш на 50-60 м северно от църквата "Св. Четиридесет мъченици" (Обр. 1). Към жилищата на Царевец подходът е бил през брода, нагоре в посока югоизток към района на Малката порта на средновековната крепост. Най-вероятно и в по-късните епохи пътят към хълма е следвал най-общо този, установен от траките още през I хилядолетие пр. Хр.

Разглежданото поселение край църквата "Св. Четиридесет мъченици" не е единственото, разположено на удобна незаливна и природно защитена от стръмни склонове и водни пространства речна тераса. От подобен вид са и близкостоящите поселения, с които заедно, ако не е представлявало едно цяло, то поне е било в преки връзки. Тук е важно да отбележим обстоятелството, че предвид провеждането на разкопки в отделни участъци от средновековното подградие на столичния Търнов, то и откриването на тракийски материали е гнездово. Все пак почти във всички случаи на археологическо проучване такива находки се регистрират. Поради тези причини не може да се каже по-определено дали селището е компактно разположено или постройките са заемали най-вече удобните за живеене тераси край реката и укрепените природно, а евентуално и със стени близколежащи хълмове. Освен това е необходимо и хронологическото сравнение между материалите, открити при отделните разкопки. Следи от подобно разположени върху удобни речни тераси тракийски поселения (като това около сегашната църква "Св. Четиридесет мъченици") се засичат по бреговете на река Янтра и близките ѝ притоци, преди реката да навлезе в меандрите на територията на Велико Търново. Както вече бе споменато в прегледа, те са локализирани между гр. Дебелец и кв. "Чолаковци", край селата Леденик, Шемшево, Присово.⁶⁵ Много е вероятно в участъка между тях и тези, разположени в участъка от подножието на Момина крепост до църквата "Св. Четиридесет мъченици", да са били заселени през I-то хилядолетие пр. Хр. и други удобни за уседнал живот места край реката. Като имаме предвид тези топографски особености на тракийското заселване, можем да очакваме следи от техни поселения и по крайбрежните тераси след излизането на реката от прохода Дервент, лежаш между Трапезица и с. Самоводене. Предположението се подкрепя и от откритото тракийско жилище,

многобройните фрагменти керамика, амфорни печати и монети при археологическото проучване на средновековната крепост Раховец, доминираща над този район.⁶⁶

От направените наблюдения и изводи се налага заключението, че през желязната епоха и най-вече през нейния късен период покрай Янтра, на един сравнително малък участък от Търновския предбалкан, траките развиват една доста гъста за онова време жилищна мрежа. Сред факторите, най-много допринесли за това, са удобствата на речните тераси и наличието на природнозащитените, изключително труднодостъпни за вражески нападения хълмове, както и разположението им в подстъпите на проходите в тази част на Хемус, свързващи равнините от двете страни на планината. Като че ли описаната концентрация на поселищен живот тук се явява едно частно, археологическо потвърждение на обобщеното от Херодот за познатия от него свят през V век пр. Хр. "... От всички хора най-голям е тракийският народ - разбира се, след индийците ..." (Hdt., V. 3, ed. C. Hude).

Б Е Л Е Ж К И

¹ Ангелов, Н., Я. Николова. Крепостни стени и крепостни съоръжения на средновековната българска столица Търново. - Известия на Окръжния музей Търново, т. I, с. 70.

² Slavchev, P. Die trackische Kultur des mittelalterlichen Tarnovo. - In: Pulpudeva, 2, 2, Sofia, 1978, S. 340; Николова, Я. Две нови жилища в подножието на хълма "Момина крепост" във Велико Търново. - ИОИМ В. Търново, 4, с. 63; Долмова-Лукановска, М. Тракийско селище на хълма Царевец. - Юбилеен сборник на възпитаници от Историческия факултет на ВТУ "Кирил и Методий", XI Пролетен колоквиум, В. Търново, 1985, т. I, с. 69 и бел. 2 на с. 74; Квинто, Л. Келтски материали от III-I в. пр. н. е. в тракийското селище на Царевец. - Юбилеен сборник на възпитаници от Историческия факултет на ВТУ "Кирил и Методий", XI Пролетен колоквиум, В. Търново, 1985, т. I, с. 55 и бел. 1 на с. 61; История на Велико Търново, С., 1986, с. 31, бел. 29, 30 на с. 34.

³ Ангелов, Н. Културни пластове преди изграждане на двореца. - Царевград Търнов, т. I, С. 1973, с. 269.

⁴ Djambov, I., M. Dolmova. L'agglomeration thrace sur la colline Carevec a Veliko Tarnovo. - Pulpudeva, v. 3, Sofia, 1980, p. 198.

⁵ Ангелов, Н. Патриаршеският комплекс на Царевец през XII-XIV в. - Царевград Търнов, т. 3, 7-10.

⁶ Ангелов, Н. Културни пластове ..., 259-270.

⁷ Квинто, Л. Цит. съч., 55-63.

⁸ Ангелов, Н., Я. Николова. Цит. съч., 69-70; Овчаров, Т. Болярското жилище на Царевец. - Царстващият град Търнов, С. 1985, с. 90; Долмова, М., В. Илчева. Археологически проучвания на обект Царевец - средновековна улица. - Годишник на музеите от Северна България, кн. XII, 55-58; Писарев, А. Археологическо проучване на обект 12-С хълма Царевец във В. Търново. - Известия на Исторически музей В. Търново, т. VII, 159-160.

⁹ Генова, Зл. Разкопки на Царевец - обект 19. - Археологически открития и разкопки за 1977 г., С. 1978, с. 123; Славчев, П. Разкопки на Царевец - обект 20. - АОР за 1977 г., С. 1978, с. 125; Долмова, М. Археологически разкопки на обект Царевец - сектор 21. - АОР за

1978, С. 1979, с. 153; **Анчева, Р.** Разкопки на Царевец - обект 24. - АОР за 1978, С. 1979, с. 156; **Генова, Зл.** Археологически разкопки на Царевец - обект 26. - АОР за 1981, Михайловград, 1982, с. 84; **Същата.** Разкопки на Царевец - обект 26. - АОР за 1978 г., С., 1979, с. 157; **Вълов, В.** Археологически разкопки и проучвания на крепостните стени на хълма Царевец 1966-1969 г. - Царевград Търнов, т. 5, с. 37.

¹⁰ Пак там, с. 19, 25, 35; **Славчев, П.** Разкопки на Царевец - обект 36. - АОР за 1983, Смолян, 1984, с. 129; **Алексиев, Й.** Разкопки на южния склон на хълма Царевец - сектор 34. - АОР за 1985, В. Търново, 1986, 137-138.

¹¹ **Slavchev, P.** Op. cit., p. 336.

¹² **Djambov, I., M. Dolmova.** Op. cit., p. 193.

¹³ **Писарев, А.** Цит. съч., с. 159; **Ангелов, Н.** Културни пластове ..., с. 260.

¹⁴ Пак там.

¹⁵ **Ангелов, Н.** Патриаршеският комплекс ..., с. 9.

¹⁶ **Долмова-Лукановска, М.** Към въпроса за тракийското селище на Царевец. - Thracia, VI, Sofia, 1984, с. 237.

¹⁷ **Djambov, I., M. Dolmova.** Op. cit., 194-195.

¹⁸ **Долмова, М., В. Илчева.** Цит. съч., с. 56.

¹⁹ **Писарев, А.** Цит. съч., с. 160.

²⁰ **Квинто, Л.** Цит. съч., 56-60, бел. 43 на с. 63.

²¹ **Ангелов, Н.** Културни пластове..., 260-261; **Долмова-Лукановска, М.** Към въпроса за тракийското ..., с. 237.

²² **Долмова-Лукановска, М.** Цит. съч., с. 70.

²³ **Долмова-Лукановска, М.** Към въпроса за тракийското ..., с. 237.

²⁴ **Писарев, А.** Цит. съч., с. 160.

²⁵ **Квинто, Л.** Цит. съч., с. 57.

²⁶ **Долмова-Лукановска, М.** Към въпроса за тракийското ..., с. 237.

²⁷ **Квинто, Л.** Цит. съч., с. 58.

²⁸ **Долмова-Лукановска, М.** Към въпроса за тракийското ..., с. 249.

²⁹ Пак там, с. 237; Тракийското селище ..., с. 70.

³⁰ **Долмова-Лукановска, М.** Тракийското селище ..., с. 70.

³¹ **Ангелов, Н.** Търновград през вековете (Резултати от археологическите разкопки 1966-1976 г.) - Сб. Прослава на В. Търново, С., 1978, 42-45; **Долмова-Лукановска, М.** Тракийското селище ..., с. 71; **Квинто, Л.** Цит. съч., с. 55.

³² Все пак тази ситуация може да се дължи на регулации на терена по време на мащабните ранновизантийски строителни дейности, каквито изкуствени изменения се забелязват по други участъци на хълма Царевец. Вж. - **Ангелов, Н.** Културни пластове ..., с. 259.

³³ **Slavchev, P.** Op. cit., s. 342.

³⁴ **Долмова, М.** Проучвания на Трапезица - сектор Южна и Западна крепостна стена. АОР през 1992-1993 г., В. Търново, 1994, с. 107.

³⁵ **Алексиев, Й., Р. Анчева.** Разкопки на църква № 8 на Трапезица. - АОР през 1992-1993 г., В. Търново, 1994, с. 104.

³⁶ **Николова, Я.** Църквата "Св. Димитър". - Царствуваният град Търнов. С., 1985, с. 106; **Робов, М.** Църквата "Св. Димитър" в своята 800-годишнина. - Величието на Търновград. С., 1985, с. 339.

³⁷ **Долмова-Лукановска, М.** Към въпроса за тракийското ..., с. 249.

³⁸ **Станев, П., Т. Овчаров.** Археологически проучвания в землищата на Леденик, Шемшево, Момин сбор и Пушево (Към археологическата карта на Великотърновската община). - ГМСБ, кн. XIV, 9-10.

³⁹ Пак там.

⁴⁰ **Султов, Б.** Една villa rustica край с. Присово, В. Търновски окръг. - Известия на ОИМ

В. Търново, кн. II, 49-51.

⁴¹ **Илчева, В.** Новоразкрито тракийско селище. - в-к "Борба", 1976 г., бр. 125.

⁴² **Москов, М.** Разкопките в черковите "Св. Димитрий" и "Св. четиридесет мъченици" в Търново. Търново, 1912, с. 5, 13-30; **Филов, Б.** Разкопки при църквата "Св. Четиридесет мъченици в Търново. - Известия на БАД, т. V, 1915, 210-211.

⁴³ **Вълов, В.** Новите разкопки на църквата "Св. Четиридесет мъченици" във В. Търново. - Археология, 1974, 2, 37-54.

⁴⁴ Най-общо за конференцията вж. **Алексиев, Й.** Национална научна конференция "Църквата "Св. Четиридесет мъченици" и манастирът Великата лавра - проучване, проблеми, бъдещи", В. Търново, 26-28 октомври 1993 г., сп. "Епохи", кн. 3-4, 175-179.

⁴⁵ **Попов, Ат.** Царският манастир "Великата лавра "Св. Четиридесет мъченици", монография (под печет).

⁴⁶ **Тотев, К., Ив. Чокоев.** Разкопки на църквата "Св. Четиридесет мъченици". - АОР през 1992-1993 г., В. Търново, 1994, с. 106; **Съшите.** Разкопки в църквата "Св. Четиридесет мъченици" във В. Търново. - АОР през 1995 г., С., с. 95. За предоставената ни възможност да публикуваме проучването на тракийския пласт и материали благодарим на ръководителя на разкопките в този сектор ст. н. с. д-р К. Тотев, АИМ при БАН, филиал В. Търново. При обобщаването на резултатите от разкопките и изработването на схемите много голяма помощ ни оказва Е. Дерменджиев, уредник в археологическия отдел на Великотърновския музей, на когото също благодарим.

⁴⁷ **Тотев, К., Е. Дерменджиев.** За функциите на ранновизантийското укрепление край река Янтра във В. Търново. - Известия на ИМ - В. Търново, кн. XII, 143-155.

⁴⁸ **Тотев, К., Ив. Чокоев, Е. Дерменджиев.** Църквата "Св. Четиридесет мъченици" във В. Търново според последните археологически разкопки (1992-1995 г.). - Минало, 1997, кн. 2, 41-53.

⁴⁹ Пак там.

⁵⁰ Участъкът е разкопан при предишни проучвания, поради което не са ни известни откритите тук материали.

⁵¹ **Вълов, В.** Цит. съч., 47-50.

⁵² И този участък е разкопан преди нашите проучвания и не знаем какви материали са открити.

⁵³ **Робов, М.** Проучвания на Великата лавра "Св. Четиридесет мъченици". - АОР през 1992-1993 г., В. Търново, 1994, с. 107.

⁵⁴ **Попов, Ат.** Цит. съч.

⁵⁵ **Ангелов, Н.** Патриаршеският комплекс ..., с. 9.

⁵⁶ **Долмова-Лукановска, М.** Цит. съч., с. 237.

⁵⁷ **Станев, П., Т. Овчаров.** Цит. съч., с. 10.

⁵⁸ **Илчева, В.** Цит. съч.

⁵⁹ Наблюденията върху терена на север от църквата показват, че тук Ат. Попов не е достигнал тракийския пласт.

⁶⁰ **Попов, Ат.** Цит. съч.

⁶¹ Използваната в настоящото изследване класификационна схема е в съгласие с тази на Т. Стоянов, приложена върху керамичния комплекс от Ранната желязна епоха за могилния некропол в Сборяново. Вж. **Стоянов, Т.** Могилен некропол от Ранножелязната епоха. Сборяново. I, С., 1997, с. 50.

⁶² Важно е да се отбележи, че по състав, изпичане, форми и украса част от кухненската керамика от Ранножелязната и Късножелязната епохи бележат голяма близост, което, предвид и отсъствието на стратиграфски данни, силно затруднява разграничаването им, а в много случаи то е невъзможно.

⁶³ По-обстойно тракийският керамичен комплекс от последните разкопки ще бъде

разгледан в друга публикация.

⁶⁴ Не може да се изключи вероятността лятно време част от населението му да се е измествало надолу по склоновете.

⁶⁵ **Илчева, В.** Цит. съч.; **Станев, П., Т. Овчаров.** Цит. съч., 9-10; **Султов, Б.** Цит. съч., 49-51.

⁶⁶ **Алексиев, Й., Х. Вачев.** Средновековната крепост "Ряховец" при Горна Оряховица. - Известия на ИМ - В. Търново, кн. VII, с. 26; **Църков, Ив.** Амфорни печати от района на Ряховец. - Сборник Ряховец, Известия ИМ. - В. Търново, библиотека "Наследство", серия "Научни изследвания", кн. I, 1994, 26-35.

AS FOR THE LIFE IN THE SETTLEMENT DURING THE THRACIAN
PERIOD ON THE TERRITORY OF VELIKO TURNOVO
(From the archaeological findings of the excavations of the church of the Forty
Holy martyrs and the semetery next to it in the 1992-1995)
(Summary)

Ivan Chokoev

Milena Stancheva

During the period of 1992-1995 an archeological research took place in the church of the Forty Holy Martyrs and the semetery next to it. This Bulgarian temple of the Middle Ages is bound to king Ivan Asen II and his dynasty wich governed in the capital Veliko Turnovo most of the existence of the Second Bulgarian Kingdom. During previous excavations were found artifacts from the Thracian period. The purpose of the present research paper is rather to describe and identify these artifacts as object that are familiar to the archeological classifications such as fire-places, ovens, builduings, stone pavements, etc., as well as identifying the relationship between the discovered artifacts. Unfortunately, the Thracian cultural stratum is deeply affected by the following in time early- Byzantine and Bulgarian construction and mostly from the semetery next to the church. This is the reason why conclusions are cautious and have a probable character. In the chronological aspect the settlement is related to both phasis of the Iron Period.

Translated by Tsvetelina Bogdanova